

Aleriel
czyli podróż do innych światów

Bibliotheca Utopiana II

TOM 5

REDAKTORZY SERII

Artur Blaim

Ludmiła Gruszevska-Blaim

Olga Kubińska

Justyna Galant

WŁADYSŁAW SOMERVILLE
LACH-SZYRMA

Aleriel
czyli podróż do innych światów

PRZEKŁAD, WSTĘP
I OPRACOWANIE NAUKOWE

Marta Komsta

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
Gdańsk 2025

Recenzent
dr hab. Barbara Klonowska, prof. KUL

Redaktor Wydawnictwa
Anna Świtalska-Jopek

Koncepcja graficzna okładki i stron tytułowych
Karolina Johnson

Projekt okładki i stron tytułowych
Łukasz Gwizdała

Skład i łamanie
Mariusz Szewczyk

Publikacja dofinansowana ze środków budżetu państwa
w ramach programu realizowanego przez Ministra Edukacji i Nauki
pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki nr projektu 22H 20 0049 88”,
nr księgowy: 555-1010-0733-21-3A

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-723-1

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 11 37, tel. kom. +48 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
wydawnictwo.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: wydawnictwo.ug.edu.pl/sklep/

Druk i oprawa
Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 14 49

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Władysław Somerville Lach-Szyrma Aleriel, czyli podróż do innych światów	39

WSTĘP

WIELEBNY WŁADYSŁAW SOMERVILLE LACH-SZYRMA

Polskim czytelnikom nazwisko Lach-Szyrma skojarzy się zapewne z osobą Krystyna Lach-Szyrmy (1790–1866), polskiego filozofa i pisarza, profesora Uniwersytetu Warszawskiego, uczestnika powstania listopadowego i współzałożyciela powstańczej Gwardii Akademickiej. Po upadku powstania w 1831 r. Lach-Szyrma wyemigrował na stałe do Wielkiej Brytanii, gdzie ożenił się, przyjął obywatelstwo brytyjskie i zapisał się jako jeden z najaktywniejszych przedstawicieli polskiego środowiska emigracyjnego¹.

Urodzony 25 grudnia 1841 r. w Devonport Władysław, starszy z dwóch synów Krystyna i Sary Frances Somerville (młodszy, Stanisław, zmarł w niemowlęctwie), odziedziczył po ojcu naturalną pasję badawczą, choć pozbawioną jego politycznego zaangażowania. Zamiast tego wybrał drogę duszpasterza Kościoła anglikańskiego, która w połączeniu z ciekawością świata ziemskiego i pozaziemskiego zaowocowała dziełami o tak odmienną tematykę jak historyczna monografia *A Church History of Cornwall and of the Diocese of Truro* (1891) i międzyplanetarna powieść utopijna *Aleriel, czyli podróż do innych światów* (1883). Przewodnią myśl powieści – koncepcja „jedności w różnorodności”, będącej według Lach-Szyrmy podwaliną budowy Wszechświata – może tym samym zostać odczytana jako klucz do zrozumienia rozmachu badawczego kornwalijskiego pastora.

1 Warto wspomnieć o pobycie Krystyna Lach-Szyrmy w Wielkiej Brytanii w latach 1820–1824. Odwiedził wówczas m.in. Szkocję, gdzie poznał samego Waltera Scotta, autora niezwykle popularnych powieści historycznych *Ivanhoe* (1819) i *Waverley* (1814) oraz poematu *Pani jeziora* (1810). W przeciwieństwie do Władysława Krystyn doczekał się oficjalnej biografii (W. Chojnacki, J. Dąbrowski, *Krystyn Lach-Szyrma. Syn Ziemi Mazurskiej, Pojezierze, Olsztyn* 1971).

Wszechstronnie wykształcony w kolegium Brasenose Uniwersytetu Oksfordzkiego, gdzie studiował m.in. filologię klasyczną, ekonomię polityczną i prawo międzynarodowe, Władysław związał się z Kornwalią tuż po ukończeniu studiów, najpierw osiadając w niewielkiej miejscowości Pensilva, a następnie pełniąc posługę duszpasterską m.in. w parafiach w St. Ives, Truro i Carnmenellis (właśc. Penmarth). Wskutek trudności związanych z objęciem kościelnego stanowiska w Paryżu w latach 1872–1873 przyjął posadę bibliotekarza w nieistniejącym już kolegium misjonarskim św. Augustyna w Canterbury. Stabilizacja zawodowa przyszła wreszcie w roku 1873, kiedy objął funkcję wikarego kościoła pod wezwaniem św. Piotra w portowym mieście Newlyn we wschodniej Kornwalii. Po ostatecznym opuszczeniu Newlyn i samej Kornwalii w 1890 r. przeniósł się z rodziną (z drugą żoną Rosiną Atkinson miał trzynaścioro dzieci, z których troje zmarło w dzieciństwie) do parafii Świętej Trójcy w Barkingside w hrabstwie Essex, gdzie zmarł 25 czerwca 1915 r.

Obowiązki duszpasterskie i administracyjne, które według ówczesnych relacji Lach-Szyrma wypełniał z wielkim zaangażowaniem, współgrały w jego życiu ze ścieżką badawczą. Jako miłośnik Kornwalii poświęcił temu regionowi wiele popularyzatorskich publikacji², a jako wielbiciel i badacz języka kornwalijskiego nawiązał wieloletnią znajomość z Henrym Jennerem, inicjatorem ruchu odrodzenia języka kornwalijskiego i autorem pionierskiego *Podręcznika języka kornwalijskiego* (1904)³. Był ponadto m.in. aktywnym członkiem i wiceprezydentem Brytyjskiego Stowarzyszenia Archeologicznego, a także członkiem Królewskiego Towarzystwa Historycznego oraz Literackiego Towarzystwa Przyjaciół Polski, któremu sekretarizował niegdyś jego ojciec.

Erudycyjna werwa Lach-Szyrmy nie ograniczała się jednak do zainteresowań ziemskich. Jako pasjonat szeroko pojętych nauk przyrodniczych był m.in. autorem artykułów drukowanych w czasopiśmie „Cassell's Family Magazine”, w których relacjonował najnowsze odkrycia astronomiczne dotyczące możliwości życia na Marsie⁴. Nie dziwi więc, że w powszechnej świadomości Lach-Szyrma zapisał się przede wszystkim jako autor wspomnianej już powieści *Aleriel, czyli podróż do innych*

2 Zob. m.in. W.S. Lach-Szyrma, *A Church History of Cornwall and of the Diocese of Truro*, Elliot Stock, London 1887; *idem*, *A Short History of Penzance, S. Michael's Mount, S. Ives, and the Land's End District*, Simpkin, Marshall & Co., London 1878.

3 W kwestii relacji Lach-Szyrmy z regionem Kornwalii, zwłaszcza w kontekście ruchu odrodzenia języka kornwalijskiego, zob. K. Gmerek, *Władysław Somerville Lach-Szyrma and the Cornish Revival* [w:] *New Trails and Beaten Paths in Celtic Studies*, ed. M. Bloch-Trojnar, R. Looby et al., Wydawnictwo KUL, Lublin 2016, s. 29–40.

4 R.A.S. Hennessey, *Mars in the Nineteenth Century: A Cornish Connection*, „Foundation: The International Review of Science Fiction” 1996, no. 68, s. 20.

światów, która do dzisiaj cieszy się reputacją jednego z pierwszych tekstów literackich w języku angielskim, w którym pojawiają się rzeczownik „Marsjanin” i przymiotnik „marsjański” (*Martian*)⁵. Pierwsze wydanie *Aleriela* pochodzi z 1883 r. i stanowi rozbudowaną wersję wcześniejszej publikacji Lach-Szyrmy z 1874 r., zatytułowanej *A Voice From Another World*. W latach 1887–1893 w „Cassell’s Family Magazine” ukazała się kontynuacja przygód *Aleriela* jako cykl opowiadań *Letters from the Planets*, po raz pierwszy w całości ogłoszony w antologii *Worlds Apart: An Anthology of Interplanetary Fiction* (1972), a następnie jako jeden z tomów *The Ron Miller’s Science Fiction Classic Collection* (2013)⁶. W 1892 r. Lach-Szyrma ogłosił powieść *Under Other Conditions: A Tale*, swoje ostatnie dzieło dotyczące międzyplanetarnych podróży. Najbardziej aktualna edycja *Aleriela* pochodzi z 2015 r. i zawiera drugie wydanie z rozbudowanym wstępem redaktorskim Richarda Dunna i Marka Kukuli oraz opowiadanie *Civilisation and Its Discontented* Molly Tanzer, współczesnej amerykańskiej pisarki, nawiązujące do utopii marsjańskiej w *Alerielu*.

Pomimo przyjęcia konwencji literackiej Lach-Szyrma traktował *Aleriela* jako istotny wkład w dyskusję na temat istnienia życia pozaziemskiego. Jak wspomina z wyczuwalną nutą rozżalenia na samym początku „Przedmowy do drugiego wydania”:

Ogólnie rzecz biorąc, jestem zadowolony z przyjęcia tej małej książeczki przez literacki światek. Zetknęła się z mniej nieprzychylną krytyką niż się spodziewałem. Poważna część książki, fundamentalna teoria Kosmosu, nie została jednak powszechnie dostrzeżona. Choć pozornie lekkie i pełne wyobraźni, niniejsze dzieło jest efektem wielu lat badań nad prawami Natury, a moje rozważania nad Wszechświatem doprowadziły mnie do teorii, którą ośmieliłem się przedstawić publiczności dopiero w tej właśnie popularnej i pomysłowej formie⁷.

Obawy Lach-Szyrmy dotyczące odbioru jego dzieła okazały się prorocze. Choć drugie wydanie otwiera część „Recenzje prasowe” (*Press Notices*), składająca się

5 Przez pewien czas *Aleriela* był uznawany za pierwszą taką publikację. Obecnie uchodzi za nią anonimowy esej *The Planet Mars: An Essay by a Whewellite*, który ukazał się w „The Cornhill Magazine” w 1873 r.; rzeczownika „Marsjanin” użył już w 1868 r. John Lothrop Motley w wykładzie *Historic Progress & American Democracy*, wydanym drukiem rok później (*Martian*, Historical Dictionary of Science Fiction, <https://sfdictionary.com/view/239/martian/>; <https://sfdictionary.com/view/240/martian> [dostęp: 20.07.2024]).

6 Oprócz *Letters from the Planet* wydanie to zawiera również *A Voice From Another World*.

7 W.S. Lach-Szyrma, *Aleriela, czyli podróż do innych światów*, tłum. M. Komsta, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2025, s. 39.

z pochwalnych cytatów, niektórzy krytycy przyjęli powieść z mniejszym entuzjazmem. W periodyku „The Academy” z 5 stycznia 1884 r. ukazała się krótka, zjadliwa recenzja autorstwa Williama Ernesta Henleya, w której stwierdza on, że „*Aleriel* zawiera wiele żarliwości, jak i wiele amatorskiej astronomii”, a sam bohater „sprawia, że można zatęsknić za godziną z Juliuszem Verne”⁸. W podobny sposób anonimowy recenzent z „Notes and Queries” z 16 lutego tego samego roku podaje w wątpliwość fakt, „czy młodzi ludzie, dla których owa książka została napisana, dostatecznie docenią astronomiczne fakty i spekulacje przedstawione im przez pana Lach-Szyrmę pod przykryciem opowieści. Przypuszczamy raczej, że będą zdania, iż jest w niej zbyt wiele słów, a za mało treści”⁹. Jest także zdecydowanie życzliwszy akcent polski: w krakowskim dzienniku „Czas” (którego *nota bene* korespondentem był Krystyn Lach-Szyrma) z 6 marca 1884 r. ukazała się wzmianka o publikacji *Aleriela*, w której czytamy, iż „pomimo fantastyczności zdarzeń, główną podstawę [...] hipotez stanowi studium całego obszaru astronomii, a dowodem tego jest okoliczność, że autor powołuje się na mężów nauki, z których czerpał do swojej opowieści wskazówki”¹⁰.

Współczesny stan badań nad powieścią Lach-Szyrmy – jako dziełem, w którym duszpasterskie inklinacje autora splatają się z naukowymi spekulacjami na temat możliwości życia na innych planetach – obejmuje przede wszystkim jej tematyczne powinowactwo z obszernym korpusem wiktoriańskich powieści *science fiction*¹¹. Unikalnym, jeśli nie jedynym opracowaniem w całości poświęconym *Alerielowi* oraz *Letters from the Planets* jest esej Rogera A.S. Hennesseya *Mars*

8 W.E. Henley, *New Novels*, „The Academy: A Weekly Review of Literature, Science, and Art” 1884, no. 609, s. 7 [tłum. M. Komsta].

9 „Notes and Queries: A Medium of Intercommunication for Literary Men, General Readers, Etc.” 1884, ser. 6, vol. 9, s. 140 [tłum. M. Komsta].

10 „Czas” 1884, nr 55, s. 3.

11 E.F. Bleiler, *Science-Fiction. The Early Years*, Kent University Press, Kent 1990, s. 416–418; C. Edwards, *Science Fiction* [w:] *The Palgrave Handbook of Utopian and Dystopian Literatures*, ed. P. Marks, J.A. Wagner-Lawlor, F. Vieira, Palgrave Macmillan, Cham, Switzerland 2022, s. 181; *Lost Mars: Stories from the Golden Age of the Red Planet*, ed. M. Ashley, The University of Chicago Press, Chicago 2018, s. 13; S. Moskowitz, *Space, God and Science Fiction* [w:] *The Coming of the Space Age. Famous Accounts of Man's Probing of the Universe*, ed. A.C. Clarke, Panther Books, London 1970, s. 306; J. Nevins, *A Voice from Another World* [w:] *The Encyclopedia of Fantastic Victoriana. Second Edition*, <https://jessnevin.com/victoriana/voicefromanotherworld.html> [dostęp: 13.09.2024]; C. Manlove, *The Fantasy Literature of England*, Palgrave Macmillan, Houndmills–Basingstoke–Hampshire 1999, s. 42; P. Nicholls, *Lach-Szyrma W.S.* [w:] *The Encyclopedia of Science Fiction*, https://sf-encyclopedia.com/entry/lach-szyrma_ws [dostęp: 12.08.2024]; M.G. Smith, *Rockets and Revolution: A Cultural History of Early Spaceflight*, University of Nebraska Press, Lincoln–London 2014, s. 59; B. Stableford, *Science Fact and Science Fiction. An Encyclopedia*, Routledge, New York–London 2006, s. 3,

in the Nineteenth Century: A Cornish Connection (1971), analizujący oba teksty w kontekście m.in. domniemanego odkrycia tzw. kanałów (*channels*) na Marsie oraz gorąco dyskutowanej teorii wielości światów. Sam Lach-Szyrma zaliczony w nim zostaje w poczet nieformalnej grupy tzw. marsjańskich optymistów, dla których Mars mógłby być kolebką duchowo i biologicznie rozwiniętej formy życia¹². Szczegółowy opis powieści i jej głównych tematów znajduje się również w monografii *Imagining Mars* Roberta Crossleya (2011), w której *Aleriel* jest wymieniany jako jedna z ważniejszych i bardziej nowatorskich powieści marsjańskich z racji świadomego wykorzystania przez autora źródeł naukowych¹³.

Pomimo wzmianek i odniesień w antologiach i zbiorczych opracowaniach XIX-wiecznej literatury SF najsłynniejsze dzieło Lach-Szyrmy nie stało się jednak przedmiotem pogłębionej analizy literaturoznawczej. Chociaż termin „utopia” pojawia się w opisach literackiego dorobku kornwalijskiego pastora, kwestie genologiczne, dotyczące powiązania *Aleriela* z literacką tradycją utopijną i jej XIX-wieczną reinkarnacją, nie spotkały się z zainteresowaniem badaczy. Nie sposób oprzeć się wrażeniu, że czas nie był łaskawy dla powieści Lach-Szyrmy, której główne przesłanie kosmicznej „jedności w różnorodności” skryło się pod zarzutami płytkiego dydaktyzmu i nikłej wartości literackiej¹⁴.

ALERIEL NA TLE XIX-WIECZNEJ TRADYCJI UTOPIJNEJ

Zarówno pierwsze (1883), jak i drugie (1886) wydanie *Aleriela* przypada na drugą połowę XIX w., okres rozkwitu literackich utopii po obu stronach Atlantyku. Niewątpliwym przyczynkiem do rozwoju gatunku były głębokie zmiany społeczno-ekonomiczne, które znacząco wpłynęły na tematykę, a tym samym na paradygmat ówczesnych narracji utopijnych.

Od strony politycznej coraz większe znaczenie zyskiwał ruch socjalistyczny, będący reakcją na rewolucję przemysłową i związane z nią rosnące nierówności

254, 282, 299, 312, 381, 459, 527, 547; D. Suvin, *Victorian Science Fiction in the UK*, G.K. Hall, Boston 1983, s. 24, 49, 184, 242–243, 331–332, 358, 396, 413, 418.

12 R.A.S. Hennessey, *Mars in the Nineteenth Century...*, s. 18.

13 R. Crossley, *Imagining Mars: A Literary History*, Wesleyan University Press, Middletown, CT 2011, s. 49.

14 Peter Nicholls określa dorobek pastora jako „kaznodziejskie opowieści koncentrujące się na zwiedzaniu i etyce”, natomiast sam Lach-Szyrma zyskuje miano „drugorzędnego prekursora C.S. Lewisa” [tłum. M. Komsta]. W podobnym tonie wyraża się o powieści Jess Nevins (P. Nicholls, *Lach-Szyrma...*; J. Nevins, *A Voice...*). Na opinię Nichollsa powołuje się też Hennessey (R.A.S. Hennessey, *Mars in the Nineteenth Century...*, s. 16).

społeczne. Pierwsza połowa XIX w. to czas aktywności takich działaczy i ideologów, jak Robert Owen, Charles Fourier i Henri de Saint-Simon (w Polsce m.in. Zenon Świątosławski), którzy zyskali później – nie zawsze przychylnie – miano utopijnych socjalistów. Propagowali oni kolektywistyczny – choć bardzo zróżnicowany na poziomie konkretnych rozwiązań – model organizacji społecznej realizowany w formie niewielkich wspólnot, takich jak falangi Fouriera czy spółdzielnie Owena, opartych na ideałach harmonii, równości i współpracy¹⁵. Utopijny wariant socjalizmu stopniowo ustępował miejsca socjalizmowi naukowemu Karola Marksa i Fryderyka Engelsa, których wizja lepszej przyszłości bazowała na przekonaniu o konieczności walki klas i pobudzenia antykapitalistycznej świadomości uciskanych grup społecznych¹⁶.

Perturbacje nie ominęły również świata nauki. Pierwsze wydanie *O powstawaniu gatunków* Karola Darwina (1859) i przedstawiona tam teoria ewolucji podważyły dotychczasowe dogmaty nauk biologicznych i stały się zaczynem nowego myślenia o pochodzeniu życia¹⁷. W przeciwieństwie do swoich poprzedników Darwin zakwestionował celowość procesu ewolucji na rzecz koncepcji doboru naturalnego, co w rezultacie oznaczało negację idei boskiego planu, a w przypadku *homo sapiens* biologiczną i symboliczną detronizację do poziomu jednego z wielu gatunków zwierząt na ziemi¹⁸.

- 15 F.E. Manuel, F.P. Manuel, *Utopian Thought in the Western World*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA 1979, s. 581–693. Kategoria „socjalizmu utopijnego” w sensie pejoratywnym pojawia się już w *Manifestie komunistycznym* (1848) Marksa i Engelsa jako antyteza socjalizmu naukowego. W kwestii problematyczności samej nazwy jako nieadekwatnej pod kątem zróżnicowania metod i przekonań zob. G. Claeys, *Introduction* [w:] *Modern British Utopias 1700–1850*, vol. 1, Routledge, Abingdon–Oxon–New York 2016, s. xiii–xxxix.
- 16 G. Claeys, *General Introduction: The Reshaping of the Utopian Genre in Britain c. 1870–1900* [w:] *Late Victorian Utopias: A Prospectus*, ed. G. Claeys, Pickering and Chatto, Bloomsbury 2009, s. ix–xxxi.
- 17 Ch. Darwin, *On the Origin of Species*, John Murray, London 1859; *idem*, *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*, John Murray, London 1871. Pierwsze polskie tłumaczenie wcześniejszego dzieła, zatytułowane *O powstawaniu gatunków drogą naturalnego doboru, czyli o utrzymywaniu się doskonalszych ras istot organicznych w walce o byt*, dokonane przez Wacława Mayzla, ukazało się w Warszawie w 1873 r. Bardziej znany jest jednak przekład Szymona Dicksteina i Józefa Nusbauma-Hilarowicza z roku 1885 pod tytułem *O powstawaniu gatunków drogą doboru naturalnego czyli o utrzymywaniu się doskonalszych ras w walce o byt*. Pierwsze polskie tłumaczenie *O pochodzeniu człowieka* Ludwika Masłowskiego ukazało się w 1874 r.
- 18 Lista opracowań związanych z Darwinem i jego teorią ewolucji jest ogromna. Wybór najważniejszych współczesnych biografii Darwina zob. J. Browne, *Charles Darwin: Voyaging. A Biography*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1995; *eadem*, *Charles Darwin: The Power of Place. Volume II of a Biography*, Princeton University Press, Princeton, NJ 2002; I. McCalman, *Darwin's Armada: Four Voyagers to the Southern Oceans and Their Battle for the Theory of Evolution*, Simon

Choć najważniejszy, Darwin nie był jedynym XIX-wiecznym badaczem, który zmierzył się z tematem ewolucji. Jeszcze przed przełomowym rokiem 1859 angielski filozof i socjolog Herbert Spencer uznawał ewolucjonizm za teleologiczny model rozwoju obejmujący zarówno świat naturalny, jak i organizację społeczeństw, bazujący na przejściu od fizjologicznej czy społecznej homogeniczności do stopniowo zwiększającej się złożoności¹⁹. Socjologiczne ujęcie ewolucji w rozumieniu Spencera przetrwało we współczesnej świadomości przede wszystkim pod pojęciem „selekcji naturalnej” (*survival of the fittest*), które stało się jednym z filarów pseudonaukowej teorii darwinizmu społecznego. Koncepcja ta, stanowiąca wynaturzenie darwinowskiej teorii doboru naturalnego, postulowała ideę społeczeństwa jako organizmu, którego przetrwanie uzależnione jest od fizycznej i moralnej kondycji jego obywateli. Przełożenie biologicznych fundamentów ewolucji na kwestie społeczno-polityczne dało przez to asumpt do propagowania rasistowskich metod i regulacji, z których tę relatywnie najbardziej niesławną – eugenikę – upowszechniał z wielkim sukcesem w Wielkiej Brytanii Sir Francis Galton, *nota bene* daleki kuzyn Darwina²⁰.

Utopia nie pozostała obojętna na zachodzące przemiany: druga rewolucja przemysłowa, darwinowska teoria ewolucji i wizje socjalistycznego raju (lub koszmaru), ale również nabierający znaczenia sufrażyzm stały się tematycznymi filarami wielu ówczesnych narracji utopijnych i dystopijnych, których rozpiętość świadczyła dobitnie o zaangażowaniu ich autorów w społeczno-polityczne procesy transformacji²¹. Niejako w spadku po francuskich utopiach z XVIII w. literatura anglosaska powitała

& Schuster UK Ltd, London 2009; A. Desmond, J. Moore, *Darwin: The Life of a Tormented Evolutionist*, W.W. Norton & Company, New York–London 1991; E.L. Peterson, *Understanding Charles Darwin*, Cambridge University Press, Cambridge 2023.

- 19 Zob. m.in. H. Spencer, *The Development Hypothesis* (1852) [w:] *Essays: Scientific, Political, and Speculative. Library Edition, containing Seven Essays not before republished, and various other Additions*, vol. 1, Williams and Norgate, London 1891, s. 1–7; *idem*, *Progress: Its Law and Cause* (1857) [w:] *Essays: Scientific, Political, and Speculative...*, s. 8–62. O samym Spencerze zob. J.D.Y. Peel, *Herbert Spencer: The Evolution of a Sociologist*, Heinemann, London 1971.
- 20 G. Claeyes, *Social Darwinism* [w:] *The Cambridge Companion to Nineteenth-Century Thought*, ed. G. Claeyes, Cambridge University Press, Cambridge 2011, s. 163–183; M. Hawkins, *Social Darwinism in European and American Thought 1860–1945: Nature as Model and Nature as Threat*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.
- 21 G. Claeyes, *Introduction...*, s. x; zob. też: M. Beaumont, *Utopia Ltd: Ideologies of Social Dreaming in England 1870–1900*, Brill, Leiden–Boston 2005; G. Claeyes, *Late Victorian Utopias...*; K. Kumar, *Utopia and Anti-utopia in Modern Times*, Basil Blackwell Ltd, Oxford–New York 1987, s. 49–65; J. Pfaelzer, *The Utopian Novel in America 1886–1896: The Politics of Form*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 1984; K.M. Roemer, *Paradise Transformed: Varieties of Nineteenth-Century Utopias* [w:] *The Cambridge Companion to Utopian Literature*, ed. G. Claeyes, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 79–106.

tym samym nowy rodzaj utopii: obok tradycyjnego formatu utopii morusowskiej (z gr. *ou-*, jak i *eutopos*, czyli „nieistniejące/dobre miejsce”) objawiła się dynamiczna uchronia („dobry czas”) jako odzwierciedlenie progresywnej aury epoki. W miejsce odkrywania nowych lądów utopie drugiej połowy XIX w. wznoszą swój wzrok ku przyszłości, przełamując względnie statyczny chronotop swoich literackich protoplastów poprzez podkreślenie znaczenia czasu jako wyznacznika skuteczności społecznych przemian²².

Uchronią jest jedna z najpopularniejszych ówczesnych utopii – amerykańska powieść *W roku 2000* (*Looking Backward: 2000–1887*, 1888) Edwarda Bellamy’ego (1850–1898), przedstawiająca realia życia w Bostonie w tytułowym roku 2000²³. Wykorzystując fabularną konwencję podróży w czasie, autor ukazuje socjalistyczną (w tekście określaną jako nacjonalistyczna) wizję utopijnej przyszłości opartej na zaawansowanej technologii, w której m.in. zniesiono własność prywatną oraz wprowadzono nacjonalizację, kolektywizację i powszechną automatyzację pracy. Dzieło, odczytywane jako krytyka XIX-wiecznego kapitalizmu, odniosło oszałamiający sukces wydawniczy i doczekało się kontynuacji – powieści *Equality* (1897) autorstwa samego Bellamy’ego – oraz licznych nieoficjalnych tudzież literackich polemik²⁴.

Bodaj najważniejszym spośród owych tekstów jest uchronia *News From Nowhere, or An Epoch of Rest* (1890) Williama Morrisa (1834–1896), brytyjskiego pisarza, artysty i projektanta²⁵. Podobnie jak *W roku 2000* Bellamy’ego dzieło wykorzystuje motyw podróży w czasie: główny bohater i pierwszoosobowy narrator powieści zasypia i budzi się w XXI-wiecznym Londynie, który przeszedł brutalną rewolucję,

22 O uchronii zob. K. Kumar, *Utopia...*, s. 33–48; F.E. Manuel, F.P. Manuel, *Utopian Thought...*, s. 15–21; F. Vieira, *The Concept of Utopia* [w:] *The Cambridge Companion to Utopian...*, s. 9–15.

23 Pierwsze polskie wydanie powieści Bellamy’ego ukazało się w 1890 r. w tłumaczeniu Józefa Karola Potockiego.

24 Na temat socjalizmu w powieści Bellamy’ego oraz samej powieści zob. m.in. M. Beaumont, *Utopia Ltd...*, s. 70–81; K. Kumar, *Utopia...*, s. 132–167; F.E. Manuel, F.P. Manuel, *Utopian Thought...*, s. 761–764; L.T. Sargent, *Edward Bellamy’s Boston in 2000 from 1888 to 1897: The Evolution of Bellamy’s Future Boston from Looking Backward Through Equality*, „Utopian Studies” 2016, vol. 27, no. 2, s. 152–181. O samym autorze i jego twórczości zob. S.E. Bowman, *The Year 2000: A Critical Biography of Edward Bellamy*, Bookman Associates, New York 1958; *Looking Backward 1888–1888: Essays on Edward Bellamy*, ed. D. Patai, University of Massachusetts Press, Amherst 1988; E. MacNair, *Edward Bellamy and the Nationalist Movement 1889–1894*, The Fitzgerald Company, Milwaukee, WI 1957; J.L. Thomas, *Alternative America: Henry George, Edward Bellamy, Henry Demarest Lloyd and the Adversary Tradition*, Harvard University Press, Cambridge, MA 1983.

25 Ukazały się dwa polskie wydania powieści, oba w 1902 r.: *Wieści z Nikąd czyli epoka spoczynku*, tłum. Wojciech Szukiewicz oraz *Wieści z Nikąd. Powieść utopijna*, tłum. Maria Kreczowska.

a następnie głęboką transformację, stając się sielankową niemalże enklawą. Fundamentem utopijnej przyszłości w powieści Morrisa jest odrzucenie kapitalistycznej industrializacji i gospodarki rynkowej na rzecz poczucia wspólnotowości, powszechnej równości oraz skupienia na talentach jednostki za pośrednictwem rozwiniętego systemu edukacyjnego²⁶. Pomimo krytyki kapitalizmu, który wyrażają obydwie uchronie, socjalizm Morrisa jest odmienny od socjalizmu Bellamy'ego, czemu ten pierwszy daje wyraz poprzez odcięcie się w swojej powieści od koncepcji socjalizmu państwowego na rzecz ustroju pojmowanego jako „wolność każdego człowieka do robienia tego, co potrafi najlepiej”²⁷.

Od strony naukowej darwinowska teoria ewolucji wprowadziła do utopijnego imaginarium pojęcie doboru naturalnego, które w kontekście darwinizmu społecznego, będącego istotnym aspektem wielu XIX-wiecznych utopii i dystopii, przybrało postać kolektywistycznej idei społecznego organizmu zbudowanego na połączonych fundamentach selekcji naturalnej i eugeniki²⁸. Ewolucja wpłynęła jednocześnie na postrzeganie postępu w ramach utopijnego modelu, podkreślając wagę i nieuchronność procesu przemiany oraz konieczność dostosowania się do niego w imię nieustającego doskonalenia ludzkości. Miało to dalekosiężny wpływ na miejsce *homo sapiens* na drabinie rozwoju: skoro ewolucja dotyczy wszystkich organizmów, ludzkość może w przyszłości zmierzyć się z istotami, które osiągnęły wyższy niż ona sama poziom ewolucyjny²⁹.

26 Na temat dzieła Morrisa i samego autora zob. m.in. M. Abensour, *William Morris: The Politics of Romance* [w:] *Revolutionary Romanticism: A Drunken Boat Anthology*, ed. M. Blechman, City Lights Books, San Francisco 1999, s. 125–161; O. Holland, *William Morris's Utopianism: Propaganda, Politics and Prefiguration*, Palgrave Macmillan, Springer Nature, Cham, Switzerland 2017; R. Kinna, *William Morris: The Art of Socialism*, The University of Wales Press, Cardiff 2000; K. Kumar, *Introduction* [w:] W. Morris, *News from Nowhere or An Epoch of Rest: Being Some Chapters from a Utopian Romance*, Cambridge University Press, Cambridge 1995, s. vii–xxiii; E.P. Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, PM Press, Oakland 2011.

27 W. Morris, *News from Nowhere*, ed. K. Kumar, Cambridge University Press, Cambridge 1995, s. 96 [tłum. M. Komsta]. W kwestii polemicznej wymowy dzieła Morrisa wobec powieści Bellamy'ego zob. C. Ferns, *Narrating Utopia: Ideology, Gender, Form in Utopian Literature*, Liverpool University Press, Liverpool 1999, s. 141–154; K. Kumar, *Utopia...*, s. 161–167; L.D. Lutchmansingh, *William Morris' Review of Bellamy's Looking Backward*, „Utopian Studies” 1991, no. 4, s. 1–5; F.E. Manuel, F.P. Manuel, *Utopian Thought...*, s. 768–772.

28 G. Claeys, *Introduction...*, s. xiv–xxvii.

29 Richard Gerber stwierdza, że „teoria ewolucji dotyczy nie tylko wiarygodności utopijnego optymizmu, lecz samego charakteru utopijnego planowania”, wskazując przy tym na pojęcie utopii kinetycznej Herberta George'a Wellsa, obecne w jego *Współczesnej utopii* (1905) (R. Gerber, *Utopian Fantasy: A Study of English Utopian Fiction Since the End of the Nineteenth Century*, Routledge and Kegan Paul Ltd, London 1955, s. 10) [tłum. M. Komsta]. Zob. też: F.E. Manuel,